ڊاڪٽر شير مهراڻي

شوڪت حسين شوري جي ڪهاڻي ”غيرتي“ جو تنقيدي اڀياس

The Critical analysis of Shoukat Hussain’s Short Story_ “Ghairti”

Abstract:

Shoukat Shoro (1947-2021) was a distinguished author of fiction. In his writings, particularly in his short stories, the existential perspective is evident. In Sindh, a new style of short story writing was established as a result of his unique approach and grasp of story writing. In the short story "Ghairti," the author depicts the harsh truth of society. In the beginning of the story, the protagonist murders the sister-in-law owing to suspicions of extramarital affairs. However, by the end of the story, the protagonist enables his spouse to engage in extramarital affairs with others. In this research paper, we have examined social values and the concept of ‘Honour’. We have demonstrated that this short narrative is a critique of society's declining values.

Keywords: Fiction, Short story, hounor killing, etc.

ڪهاڻي نثري ادب جي اهڙي صنف آهي، جنهن ۾ خيالن جي آڌار ڪهاڻيڪار پنهنجي مرضيءَ جا ڪردار گهڙي، ناهي هڪ نئين تصوراتي دنيا تخليق ڪري ٿو. توڙي جو ڪهاڻي ڪنهن نہ ڪنهن واقعي، حادثي، قصي يا لقاءَ تي ٻڌل هوندي آهي، پر ڪهاڻيڪار پنهنجي مرضيءَ سان ان قصي، واقعي، حادثي يا لقاءَ ۾ تبديليون، انڪارَ اقرار ۽ واڌارا ڪري ٿو.

انسائيڪلوپيڊيا برٽانيڪا موجب،

> “The short story is usually concerned with a single effect conveyed in single significant episode or scene involving small number o characters.” (1)

يعني تمام ٿورڙن لفظن ۾ ڪنهن بہ واقعي، واردات، موقعي، قصي، ڳالهہ، حادثي وغيره کي تخليقي يا خيالي انداز ۾ پيش ڪرڻ ڪهاڻي آهي.

افساني يا ڪهاڻي لکڻ جي شروعات بابت ڊاڪٽر قاضي خادم لکي ٿو:

”افساني جي شروعات زندگي جي بدلجندڙ اقدار مطابق ٿي. هڪ طرف تہ ماڻهن وٽ ايترو وقت نہ رهيو هو جو طويل قصا پڙهن ۽ مڱڻهارن ۽ سگهڙن جي ڪچهرين ۾ ويهي قصا ٻڌن.“[2]

يعني افسانو يا ڪهاڻي زندگيءَ سان لاڳاپيل آهن ۽ ان جي شروعات توڙي اوسر پڻ زندگيءَ جي بدلجندڙ قدرن سان گڏ ٿي آهي. وليم فلپ پنهنجي ڪتاب ”writing short stories“ ۾ لکي ٿو تہ هڪ پيرو سندس هڪ شاگرد وٽس ڪهاڻيءَ جو هڪ خاڪو کڻي آيو جنهن ۾ جهاز، واپاريءَ ۽ جهازرانيءَ جي ذڪر سان گڏ جهاز جي تباهہ ٿيڻ جو ذڪر هو. هن پنهنجي شاگرد کان پڇيو تہ ”ڇا توکي جهاز، واپار، جهاز راني يا جهاز جي ٻڏڻ جو ڪو تجربو آهي.“ جنهن تي هن انڪار ۾ جواب ڏنو هن پنهنجي شاگرد کي چيو تہ ”يقيناً“ پوءِ اهو تجربو تو ڪنهن فلم جي ڪهاڻي تان ڪنيو هوندو“. وليم فلپ پنهنجي شاگرد کي سمجهائيندي چيو:

“The material is probably not true to life, and even if the material is effective you will probably outfit it in wrong clothing and spoil the effect.”[3]

يعني جيستائين ڪهاڻيڪار کي ڪنهن واقعي، حادثي، وارتا، موقعي، ڳالهہ، ڏک سک، اهنج سهنج، ڪرت ڪاروبار، اٿڻ ويهڻ، وغيره جو تجربو نہ هوندو، هو ان موضوع کي سٺي نموني نڀائي نہ سگهندو.

نقادن جو اهو پڻ رايو آهي تہ ڪهاڻيڪار کي هميشہ اڻڏٺريو ٿي لکڻ گهرجي. هن کي ڪنهن بہ نظريي، ڳالهہ، جذبي، مذهب، رشتي، ناتي يا فڪر جي نہ تبليغ ڪرڻ گهرجي، نہ اجائي تعريف ڪرڻ گهرجي، نہ ئي بنا سبب جي نڪتہ چيني ڪرڻ گهرجي. ڪنهن ڌر سان گهڻو لڳاءُ ۽ لاڳاپا نہ صرف ڪهاڻيءَ جي موضوع کي ڇيهو رسائي سگهن ٿا. پر ايئن ڪرڻ سان ڪهاڻي جا فڪري پهلو پڻ ڏکجي پوندا.

“Apparently a short story does not sell advertising in the way that cooking magazines sell shortenings, women’s magazines sell clothing men’s magazine sell fishing rods and that is the delimit for all those talented writers scribbling happily regardless[4]

يعني ڪامياب ڪهاڻيڪار هميشہ پاڻ کي جذباتيت ۽ نعريبازي جي وهڪري کان بچائيندا آهن.

عام ڪهاڻيون مروج اسلوب مان ناهن نڪري سگهنديون. پر جيئن شيخ اياز چيو هو تہ وزن بحر سان ڪو وڏو شاعر ناهي ٿيندو بلڪ وڏا شاعر نوان وزن بحر جوڙيندا آهن. ساڳيءَ ريت عام ڪهاڻيڪار بہ ڪهاڻيءَ جي مروج گهاڙيٽي ۽ اسلوب مان ناهي نڪري سگهندو. پر وڏو ڪهاڻيڪار پنهنجي ڪهاڻيءَ ۾ ڪوبہ نئون اسلوب، نئون گهاڙيٽو يا ڪا نئين پيشڪش ڏيئي سگهي ٿو. ممڪن آهي اڳتي هلي اهوئي نئون اسلوب ڪهاڻيءَ جو بنيادي اسلوب مڃيو وڃي ۽ رائج بہ ٿي وڃي ۽ ڪي ڪهاڻيڪار ان جي پيرويءَ ۾ ڪهاڻيون بہ لکن. پر اهو پڻ ممڪن آهي تہ وري ڪي ايندڙ دور جا وڏا ڪهاڻيڪار اجا ڪي نوان رنگ ۽ نئين پيش ڪش ڪٽي اچن ۽ مروج گهاڙيٽي، اسلوب ۽ ادائيگيءَ کي ئي تبديل ڪري ڇڏين.

شوڪت حسين شوري پڻ پنهنجين ڪهاڻين ۾ ايئن ئي ڪيو آهي. مدد علي سنڌي، مشتاق حسين شورو، ماڻڪ ۽ شوڪت حسين شورو (اخلاق انصاري ۽ علي راز شرڪان ٿورو اڳ) جڏهن سنڌي ڪهاڻيءَ جي ان عظيم ڪائنات ۾ داخل ٿيا، جنهن ۾ شيخ اياز، جمال ابڙو، نسيم کرل، علي بابا، غلام رباني آگرو، قمر شهباز، رشيد ڀٽي، بشير مورياڻي، امر جليل ۽ حفيظ شيخ (بادل جمالي، اخلاق انصاري، علي راز شر، امر لغاري، منور سراج، انور ڪاڪا گهڻو پوءِ) پنهنجي وڏي آب تاب سان ڪهاڻيءَ جي تخت تي باقاعده نشانبر هئا، پر هنن ايندي ئي ڪهاڻيءَ جي ان گمري ۽ وسيع سمنڊ ۾ طوفان مچائي ڏنو. هنن وجودي ڏارا تي لکيو. هن کان اڳ سنڌي ڪهاڻي جاگيردار ڪلچر، وڏيرا شاهي، مزاحمتي فڪر، زرعي سماج ۽ ڪي قدر رومانيت وغيره جي چوگرد بيٺل هئي پر، هنن، يعني مشتاق شوري، مدد علي سنڌي، ماڻڪ ۽ شوڪت حسين شوري (سارتر، ڪاميو ۽ ڪافڪا کان متاثر ٿي) ان ۾ باقاعده نواڻ آندي. خيرالنساءَ جعفري، مهتاب محبوب ۽ نورالهديٰ شاهہ بہ ان ساڳي دور ۾ پاڻ مڃايو پر سندن ڪهاڻيون گهڻو ڪري سماجي حقيقت نگاريءَ تي بيٺل هيون. توڙي جو ماڻڪ، مشتاق شوري، مدد علي سنڌي ۽ شوڪت حسين شوري پاران آندل وجودي ڏارا واري نواڻ جلدي قبول نہ ڪئي وئي ۽ رسول بخش پليجي صاحب جهڙي نقاد پنهنجي تنقيدي ڪتاب ”سنڌي ذات هنجن“ ۾ سندن خلاف تمام سخت (تحريري) موقف رکيو. بلڪ ڪنهن حد تائين تہ پليجي صاحب جهڙوڪ هن نئين لاڙي کي مڪمل رد ڪيو. ٻئي پاسي محمد ابراهيم

جوبي صاحب ۽ آريسر صاحب جھڙا ڏاھا ۽ وڏا نقاد بہ سندن مخالفت ۾ لکندا رھيا. مٿن وڏي تنقيد اھا ھئي تہ ھو سارتر، ڪافڪا ۽ ڪاميو کان متاثر ٿي پنھنجين لکڻين ۾ وجودي ڌارا تحت زندگيءَ کي بي معنيٰ بڻائي رھيا آھن. رسول بخش پليجي صاحب لکيو تہ:

"سارتري جو رينگٽ بہ ساڳيو ڪافڪا، البرٽ موراويا، ڪاميو ايلياس، ڪئنيتي پارن وارو آھي تہ زندگي بي معنيٰ ۽ بي مقصد آھي. ان مان سواءِ مايوسيءَ ۽ تباھيءَ ۽ برباديءَ جي ٻيو ڪجھ بہ ورڻو سرڻو ڪونھي."[5]

گھڻو ڪري اھڙي تنقيد مشتاق شوري، مدد علي سنڌي، ماڻڪ ۽ شوڪت حسين شوري تي ٿيندي رھي. پر تاج بلوچ سندن حق ۾ لکي ٿو تہ:

"مشتاق شورو، شوڪت شورو، علي بابا ۽ ماڻڪ بہ وجودي فلسفي جي آڌار تي ڪھاڻيون لکي، انسان جي اندر جي پيچ ڏاھہ بابت ويچار ونڊيا ۽ سنڌي ادبي سماج ۾ تحرڪ پيدا ڪيو." [6]

توڙي جو سندن ڪھاڻين کي ايڏو جلد قبول نہ ڪيو ويو پر، ھو ايڏي تہ سگھہ سان سنڌي ڪھاڻيءَ جي کيتر ۾ آيا جو نہ صرف پنھنجي لاءِ الڳ جاءِ جوڙي ورتائون، بلڪہ ھڪ اھڙي الڳ سڃاڻ بہ قائم ڪري ورتائون، جيڪا اڄ سوڌو جديد سنڌي ڪھاڻيءَ جي ڪائنات ۾ منفرد حيثيت سان قائم آھي. سندن ڪھاڻين جو ٻين ڪھاڻيڪارن تي بہ اثر پيو ۽ ڪيئي نوجوان ساڳئي گھاڙيٽي، اسلوب ۽ ادائيگيءَ ۾ ڪھاڻيون لکڻ لڳا. اھا سندن وڏي ميجوتي ۽ ڪاميابي ھئي. اھو ان ڪري بہ ھو تہ ھنن پنھنجين ڪھاڻين جو فڪري جوھر عالمي ڪھاڻيءَ مان کنيو پر، سندن ڪھاڻين جا موضوع ۽ ڪردار ھن ئي سماج جا ھئا. ڊاڪٽر جانسن موجب،

"Good stories ideas can come from anywhere… but the best can be plucked from family tree." [7]

يعني سٺين ڪھاڻين جا خيال تہ ڪٿان بہ ڪٺي سگھجن ٿا. پر تمام سٺين ڪھاڻين جا خيال پنھنجي ڪٽنب يعني پنھنجي سماج مان ملي سگھندا آھن.

ھن مقالي ۾ شوڪت حسين شوري جي ڪھاڻي، "غير تي" جو تنقيدي جائزو پيش ڪجي ٿو. جنھن جو مرڪزي خيال ھڪ مقامي خاندان ۾ ٿيل ھٽي وارتا تان ورتل

آهي. ڪهاڻيءَ جو پلاٽ سادو آهي، جنهن جي ابتدا ۾ تہ ڪابہ وڏي هلچل نٿي نظر اچي، پر جيئن جيئن ڪهاڻي اڳتي وڌي ٿي، اها پڙهندڙ کي اهڙو قابو ڪندي وڃي ٿي جو هو پاڻ تي ڪهاڻيءَ جي پيڙا محسوس ڪرڻ لڳي ٿو. هونئن تہ ڪهاڻيءَ جو هر جزو اهم آهي، پر ان ۾ پلاٽ ۽ پيشڪش سينيءَ کان وڌيڪ اهم آهن.

هن ڪهاڻيءَ جي بيان ۾ شوڪت حسين شوري صاحب جي پيشڪش ڏاڍي وڻندڙ آهي. حقيقت ۾ انداز ئي ڪنهن بہ فن پاري کي توجهہ لائق بڻائي ٿو. جوزف ڪنراڊ Joseph Conrad چيو آهي:

> "My task which I am trying to achieve is by the power of the written word to make you hear to make you feel, it is before all to make you see that and no more, and is everything." (8)

يعني آئون پنهنجن لفظن وسيلي توهان جو ڌيان ڇڪائڻ ٿو چاهيان ۽ توهان کي احساس ڏيارڻ ٿو چاهيان ۽ اوهان کي ڪجهہ ڏيکارڻ ٿو چاهيان ۽ بس، جيڪڏهن ائين ڪري ويس تہ جڻ مون سڀ ڪجهہ ڪري ورتو. هن ڪهاڻيءَ ۾ واقعي بہ شوڪت حسين شورو اسان کي هڪ اهڙي دنيا ڏيکاري ٿو جنهن تي بظاهر هڪ قَلَعِي چڙهيل آهي ۽ هو پنهنجن لفظن جي آڌار اها قَلَعِي لاهي ڪردارن جي اصليت اسان جي سامهون کڻي اچي ٿو.

هيءَ ڪهاڻي ڳوناڻي توڙي شهري سماجي پسمنظر ۾ لکيل آهي. ڪهاڻيءَ جي مکيہ ڪردارن ۾ عارب ۽ قاسم نالي بہ ڀائر آهن ۽ صفوران ۽ زرينہ نالي سندن زالون شامل آهن. بين ڪردارن ۾ وڏي ڀاءُ يعني عارب جا ننڍڙا ٻار، ماسي امينہ (جنهن جو اصل نالو ڀاڳل هو ۽ هوءَ ڪيئي سال اڳ پنهنجي مڙس سان گڏ سکر جي ڀرواري‌ءَ مان لڏي حيدرآباد ۾ اچي رهي هئي، سندس مڙس جيڪو اصل ۾ ڏاڙيل هو پر امينہ سان شاديءَ کانپوءِ ڳوٺ مان لڏي حيدرآباد ۾ اچي گمنام تي رهڻ لڳو پر ڪنهن جي چغليءَ سبب پڪڙجي پيو ۽ ڪيس ڦاسي جي سزا اچي وئي. مڙس جي ڦاسي چڙهڻ کانپوءِ امينہ/ڀاڳل پنهنجي پٽ ۽ ننهن سان گڏ حيدرآباد ۾ رهيل هئي)، امينہ جو پٽ صديق، رئيس ۽ ڪجهہ چوڪريون شامل آهن. ڪهاڻيءَ جي ابتدا ٻن واقعن سان گڏ ٿئي ٿي. پهريون واقعو اهو تہ ڳوٺ ۾ ٻوڏ اچڻ واري آهي، ٻين ڳوناڻن وانگر هي ٻئي ڀائر بہ زمينن تي ڪم سانگي ويل هئا، پر ٻوڏ جو ٻڌي ٻنيءَ جو ڪم ڪار ڇڏي ڊوڙندا گهر اچن ٿا ۽ تڪڙ ۾ گهر جو سامان سرڙو سهيڙن ٿا. ايتري ۾ ڏسن ٿا تہ وڏي ڀاءُ عارب جي زال صفوران گهر ۾ موجود ناهي. ننڍو ڀاءُ قاسم ڪيس هيڏانهن هوڏانهن ڳولي ٿو پر هوءَ نظر

نٿي اچي، نيٺ گهر جي پوئين پاسي هوءَ ڪيس ڳوٺ جي ڪنهن نوجوان سان ڳالهائيندي نظر اچي ٿي، جنهن سان قاسم جي اڳ ئي نہ لڳندي هئي. هو ڪهاڙي ڪڻي ڪين مارڻ لاءِ ڏانهن ڊوڙي ٿو جنهن ڪي ڏسي نوجوان تہ ڀڄي وڃي ٿو پر، قاسم پنهنجي وڏي ڀاڄائيءَ تي ڪهاڙيءَ جا وار ڪري ڪيس قتل ڪري ڇڏي ٿو ۽ رت هاڻي ڪهاڙي ڪڻي گهر پهچي ٿو. جتي سندس وڏو ڀاءُ، ٻارڙا، سندس گهرواري ڪيس رت ٻڏل ڪهاڙي سميت ڏسي سپ واتڙا ٿي وڃن ٿا ۽ هو جڏهن صفوران جو ڪانئس پڇن ٿا تہ هو چوي ٿو فلاڻي سان ڳالهايائين پئي سو مون کي غيرت اچي وئي ۽ مون ڪيس ماري ڇڏيو. جنهن تي وڏو ڀاءُ ڪيس چوي ٿو ”منهنجي گهرواري هئي گهٽ ۾ گهٽ مونکي تہ ٻڌائين ها!“ جنهن تي قاسم ڪيس چوي ٿو تہ هو ٿاڻي تي وڃي قتل جو اعتراف ڪندو. وڏو ڀاءُ ڏک ۾ ونجي وڃي ٿو ۽ ڪانئس ڪهاڙي وٺي ٿو ۽ چويس ٿو ان جي ڪا ضرورت ناهي ۽ هو ٿورو گهڻو سامان ڪڻي نڪرڻ جي ڪن ٿا، جو ٻوڏ جو پاڻي سندن گهر ۾ داخل ٿي چڪو هو. هو ڪنهن طريقي سان سکر ۾ متاثهين هنڌ تي ٻوڏ متاثرن لاءِ جوڙيل ڪئمپ ۾ پهچن ٿا. امداد ۾ مليل تنبوءَ ۾ رهن ٿا ۽ مليل سرڪاري مانيءَ جا ٻہ گرهہ ڪاڏي نہ ڪاڏي جهڙا ڪائي سمهي رهن ٿا. صبح جو جڏهن قاسم اٿي ٿو تہ، ڪيس ڪئمپ ۾ نہ ڪو ڀاءُ ٿو نظر اچي نہ ئي وري ان جا ٻارڙا. هو ڪين گهڻو ڳولي ٿو پر هو ڪيس نٿا ملن. ڪجهہ ڏينهن ڪئمپ ۾ گهاري زال سان صلاح ڪري ٻئي زال مڙس ريل ذريعي حيدرآباد ۾ رهندڙ پنهنجي ماسيءَ وٽ پهچن ٿا، جيڪا پراڻو نالو ياڳل متائي هاڻي امينہ جي نئين نالي سان سڃاتي پئي وئي. هو ڪجهہ ڏينهن اتي خاموشيءَ سان رهن ٿا. قاسم نوڪري جي ڳولا ڪري ٿو، جيڪا اول تہ ڪيس نٿي ملي ۽ پوءِ هڪ هوٽل تي بيرا گيريءَ مليس ٿي پر، هفتي ۾ ئي ڪم چڱي نموني نہ ڪري سگهڻ سبب، هوٽل جو مالڪ نوڪريءَ تان جواب ڏئي ڇڏي ٿو. گهر ۾ قاسم ڪي ماسيءَ جي ڪرت تي شڪ پوي ٿو. پر ڪجي نہ ٿو سگهي. آخر ماسي ڪيس واضح لفظن ۾ ٻڌائي ٿي تہ توکي هونئن بہ نوڪري نٿي ملي، زرينہ جي ٻانهن سندس حوالي ڪري تہ، هوءَ ڪيس هر مهيني خرچ پکي لاءِ پنج هزار ڏيندي، جنهن تي هو پهريان ڪاوڙ ۾ تپي باهہ ٿي وڃي ٿو پر، نيٺ ڪا واهہ نہ ڏسي زرينہ ڪي ماسيءَ جي حوالي ڪري ٿو. جيڪا ڪيس مخصوص ”ڌنڌي“ تي لڳائي ٿي. هوءَ جڏهن هار سينگار ڪري قاسم کان ”گراهڪ“ ڏانهن وڃڻ جي موڪل گهري ٿي تہ هوپنهنجي تتندڙ انا ڪي محسوس تہ ڪري ٿو پر ڪنڌ جهڪائي ڪيس وڃڻ جي موڪل ڏئي ٿو. اتي اچي ڪهاڻي ختم

ٿي وڃي ٿي.

شوڪت حسين شورو مڃيل ڪهاڻيڪار هو. هن سماج کي گهرائيءَ سان ڏٺو سوچيو ۽ سمجهيو هو. هو پنهنجي ڪنهن به ڪهاڻيءَ ۾ نعريبازي، تبليغ يا تشريح جهڙا عنصر داخل نه ٿو ڪري، بلڪ سندس ڪهاڻيون هوريان هوريان اڳتي وڌن ٿيون، پڙهندڙ جي ذهن ۾ پنهنجي جاءِ ناهين ٿيون ۽ پڇاڙيءَ تائين پهچندي پڙهندڙ کي پنهنجي سحر ۾ وڪوڙي وجن ٿيون. هن ڪهاڻيءَ ۾ به شوڪت صاحب ساڳيو ئي اسلوب رکيو آهي. ڪهاڻيءَ جو مرڪزي نُڪتو اهو آهي ته پنهنجي ياجائيءَ کي شڪ جي بنياد تي قتل ڪندڙ قاسم پنهنجن هٿن سان پنهنجي گهرواريءَ کي ”گراهڪ“ ڏانهن موڪلي ٿو. پر ڪهاڻيڪار هن ڪهاڻيءَ ۾ اهڙو اندازِ بيان اختيار ڪري ٿو جو ڪردار، موقعي اچڻ تي پنهنجي اصليت پاڻ ئي پاڻ ظاهر ڪن ٿا. ڪهاڻيڪار، ڪهاڻيءَ ۾ ڪٿي به نظر نٿو اچي. بلڪ هيءَ ڪهاڻي پنهنجي اٽت ۾ پاڻ ئي پاڻ ڪردارن، واقعن ۽ پيدا ٿيندڙ صورتحال آڌار اڳتي وڌي ٿي.

> ”. . .رات جي پوئين پهر قاسم ۽ زرينه کي ننڊ اچي وئي، هو جڏهن صبح جو اٿيا ته تنبوءَ ۾ نه ڪو پار هئا، نه عارب هو.“(9)

سندس ياءُ رات وچ ۾ پارڻن کي ساڻ وٺي بنا ڪنهن اطلاع جي هنن کي اڪيلو ڇڏي هليو وڃي ٿو. سندس ان ريت خاموشيءَ سان هلي وڃڻ سان به ڳالهيون سامهون اچن ٿيون. هڪ ته هو پنهنجي گهرواريءَ جي قتل جو ڏک ساڻ کڻي، پارڻن کي يتيم ٿيندو ڏسي ٿو، ٻيو ته هو تمام گهڻو ڏکيرو ۽ ڪاوڙيل هجڻ جي باوجود پنهنجي ننڍي ياءُ کي پوليس وٽ رپورٽ ڪري نٿو ٻڌرائي. جنهن جا ڪيئي سبب ٿي سگهن ٿا. هڪ ته هو سندس ننڍو ياءُ آهي، ممڪن آهي سندس ماءُ پيءُ مرڻ کان اڳ کيس ان جي پارت ڪيئي هجي. يا وري رت جي رشتي ۽ ان جي ڇڪ کيس ايئن نه ٿي ڪرڻ ڏنو.

> ” قاسم چيو پانيان ٿو ادا پارن کي وٺي ڪٿي ٻئي هنڌ هليو ويو آهي.“ زرينه کي هانءَ ۾ جهڙوڪ ڏک لڳي ويو. هوءَ سمجهي وئي ته عارب ڪانئن ڏار ٿي پارن کي وٺي ڪيڏانهن نڪري ويو هو... ”ادا وٽ ڪجهه ڏوڪڙ هئا، پر هو اسان کي هيڪلو ڪري رولي ويو،‘ قاسم شڪايتي لهجي ۾ چيو. ادي عارب کي ميار ڪهڙي

منهن سان ٿو ڏيين، زرينہ پھريون ڀيرو قاسم کي منهن تي چئي ڏنو.“
(10)

هتي زرينہ جو هاڪاري ڪردار سامهون اچي ٿو. هوءَ سمجهي ٿي تہ جڏهن سندس مڙس پنهنجي پاڃائي شڪ جي بنياد تي قتل ڪئي آهي ۽ پنهنجي پيءُ جي ٻارن کي يتيم ڪيو آهي تہ پوءِ بہ هو پنهنجي پيءُ لاءِ شڪايت ڇو پيو ڪري؟ (مطلب کھڙي منهن سان) اهو سنڌي عورت جي هاڪاري ڪردار ۽ سماجي قدر جي پَتِ رکڻ واري روش ڏانهن اشارو آهي.

”ڪئمپ ڇڏي سکر جي ريلوي اسٽيشن تي آيا. حيدرآباد جون بہ ٽڪيٽون ورتيون ۽ ريل گاڏيءَ ۾ چڙهي پيا.“[11]

ڪا واهہ ڪو رستو نہ ڏسي، هو سکر ڇڏي حيدرآباد اچن ٿا. هتي کماٽيءَ جو هنڌ ٻڌايو ويو آهي. يعني کماٽيءَ جو قاتل ڪردار قاسم اتر سنڌ جو آهي. اها حقيقت بہ آهي تہ لاڙ، ڪوهستان، ٿر يا وچولن علائقن جي ڀيٽ ۾ اتر ۽ سري وارن علائقن ۾ ڪارو ڪاريءَ جي ڳُڏي رسم عام رهي آهي. کماٽيڪار کماٽيءَ جو ماڳ مڪان ٻڌائي پڙهندڙ کي کماٽيءَ جي هنڌ ۽ ماڳ جي معروضي حالتن کان واقف ڪيو آهي.

> ”شابس ٿئو ابا ماسيءَ کي صفا وساري وينا، مان تي ويءَ تي ٻوڏ جون خبرون ڏسي ڳڻتيءَ ۾ پئجي ويس تہ منهنجي يتيم ڀاٽيجن جو الائي جي کھڙو حال ٿيو هوندو.“[12]

کماٽيءَ ۾ ماسيءَ جو اهڙو گرم جوشيءَ وارو آڌر ڀاءُ سنڌي عورت جي گھريلو قدرن کي ظاهر ڪري ٿو جنهن سان اهو واضح ٿئي ٿو تہ سنڌي سماج ۾ عورت کھڙين بہ حالتن کي منهن ڏيندي هجي، هوءَ پنهنجن رشتن ۽ مهمانن جو آڌرڀاءُ ڪندي آهي.

> ”قاسم صديق کي چيو: ”ڀائو صديق توکي ڪا نوڪري سُجهي تہ يار مون کي وٺائي ڏيار، ڪنهن نہ ڪنهن روزگار سان لڳي وڃان.“ صديق کلڻ لڳو ”نوڪريون اهڙيون سوليون ملن ها تہ مان ڇو بيروزگار وينو هجان هان. مئٽرڪ پاس آهيان پر پٽيوالي بہ ڪانہ ٿي ملي.“[13]

ڪهاڻيءَ ۾ قاسم وانگر صديق جو ڪردار بہ ’ناڪاري‘ آهي، توڙي جو هو ڪنهن جو نقصان نٿو ڪري، پر هڏ حرام ٿي ويهڻ ۽ ”ماءُ جي ڪمائيءَ“ تي گذران ڪندڙ ڪردار بہ تہ سماج لاءِ هاڃيڪار آهي. اڪثر سنڌ جي ٻهراڙين ۾ صديق جهڙا ڪردار چانهہ جي هوٽلن ۾ هلندڙ فلمن تي پنهنجو وقت وڃائي، گهر جي عورتن تي رعب ڪن ٿا. جيڪڏهن ڪا عورت ڪُڇي ٿي تہ ان کي ڏيچاريو، ماريو يا هيسايو وڃي ٿو. سنڌي سماج جي پوئتي پوڻ جو وڏو سبب اهڙا ئي نڪما نوجوان آهن، جيڪي ڪم ڪار ڪرڻ بدران گهروارن تي بار رهن ٿا. ان کان بہ وڌيڪ خراب ڳالهہ اها آهي تہ مائٽ اهڙن نوجوانن جون شاديون بہ ڪرائين ٿا، جنهن سان گهر جي وهنوار تي ٻيڻو بار پوي ٿو ۽ گهر جي مالي حالت ڪمزور ٿي وڃي ٿي. نتيجي طور سماج پوئتي ڌڪجي وڃي ٿو ۽ ان ۾ هاڪاري قدرن بدران ناڪاري قدر جنم وٺن ٿا.

”هي روز شام لڙيءَ رات جو ماسيءَ جي گهر ۾ الاجي ڪير ڇوڪريون نهي جڙي اچي نڪرنديون آهن. اهي آهن ڪير؟ ماسيءَ جي گهر ۾ ڇا ٿيون ڪن؟“[14]

هتي ڪهاڻيءَ ۾ قاسم جو ڪردار شڪ ڪري ٿو. جيتوڻيڪ سندس شڪ ڪرڻ صحيح آهي، پر هو وري بہ ڏيرج سان سيني شين جو جائزو وٺي پوءِ پنهنجي زال سان پنهنجي اندر جي ڳالهہ اوري ٿو.

”هڪڙي ڏينهن ٻارهين ڏاري زرينہ ماسيءَ وٽ ويني هئي تہ هڪ فون آئي، ”ها رئيس مان خوش آهيان. ڳوٺ کان ڪڏهن آئين؟ پوءِ ڪلندي چيائين،“ اچڻ سان ايڏي تڪڙ، چڱو مان ڏسان ٿي. گهر آهي تہ وٺي تي اچانس.“[15]

شوڪت صاحب انتهائي ڪاريگريءَ سان ڪهاڻيءَ ۾ صورتحال پيدا ڪري ڪهاڻيءَ کي اڳتي وڌايو آهي.

ماسيءَ زرينہ ڏانهن نهاريو. ”تون هلنديءَ گهمڻ؟“ الائي جي ڪٿي ماسي. . ., زرئي ڪٿي هلي چڪر هڻي اچون... نسرين مرڪي زرينہ ڏانهن ڏٺو... پوءِ هلون. ماسيءَ زرينہ کان پڇيو. زرينہ هائوڪار ۾ ڪنڌ لوڏيو تہ ماسيءَ هن ڏانهن نهاري ڪلندي چيو ”هن حال ۾ ٻاهر

هلنديون ءَ چاءِ؟ لتا تہ چڱا پائي وٺ.“[16]

هن ڪهاڻيءَ جي هڪ خوبي اها بہ آهي تہ ڪهاڻيءَ ۾ تمام خوبصورت ۽ ڪردارن سان ٺهڪندڙ ٻولي ڪتب آندي وئي آهي. نتيجي ۾ ڪردار ۽ انهن جا مڪالما اوپرا نٿا لڳن ۽ ڪردارن سان پڙهندڙ جي ويجهڙائي قائم ٿي رهي آهي.

”زرينہ پهريون ڀيرو زندگيءَ ۾ ڪو بنگلو ڏٺو هو ۽ هن کي سٺو لڳو هو... دير ٿي ڪانہ ٿي تہ وهي چڙهيل ۽ ٻوسڪيءَ جو وڳو پاتل رئيس اندر آيو. هن مرڪندي ماسيءَ کي ڪيڪاريو... پوءِ هن ڇوڪريءَ ۽ زرينہ ڏانهن ڏٺو.“[17]

هڪ ٻهراڙي عورت کي شهر جي پُر رونق زندگيءَ جو وڻڻ فطري آهي. ڪهاڻيڪار فطري انداز سان ڪردارن ۽ صورتحال جي آثار آهستي آهستي ڪهاڻيءَ کي اڳتي وڌائي ٿو. اهو پڻ سندس فن ئي آهي تہ هو ڪهاڻيءَ کي ڪنهن بہ موڙ تي فلمي انداز سان اڳتي نٿو وٺي وڃي: بلڪ ڪهاڻيءَ ۾ ايندڙ هر نئين صورتحال گذريل صورتحال يا حالت مان ڦُٽندي ڏيکاري وئي آهي. اهڙيءَ ريت ڪهاڻيءَ ۾ ڪردارن جو هر عمل صحيح لڳي ٿو. ڪهاڻي ڪجهہ هن ريت اڳتي وڌي ٿي.

”رئيس کلندي چيو... امينہ جوانيءَ ۾ تون بہ قهر هئينءَ، پر تو واري پاڙيچي واهہ جو پڪي آهي. آئون تہ اصل ڪسجي ويو آهيان... ’نہ رئيس منهنجي پاڙ جي زال آهي، مون وٽ مهمان ٿي آيا آهن... مان توکي زرينہ کان وڌيڪ سهڻي ڇوڪري هٿ ڪري ڏيندس...‘ رئيس ماسيءَ جي اڳيان ٻئي هٿ ڪٺي ٻڌا. ’ڏس امينہ بس ڪيئن بہ ڪري ڪو بلو ڪر... ڇوڪري رئيس توکي ڏسي چريو ٿي پيو آهي.‘ ماسي هن جي پير ۾ ويهي کلندي چيو.“[18]

هن سطح تي پهچي ڪهاڻيءَ ۾ ماسيءَ جو ڪردار زرينہ سان هاڻي ايترو ويجهڙو اچي چڪو آهي جو ان سان هر ڳالهہ کُلي ڪري ڪرڻ چاهي ٿو. ڪهاڻيءَ کي شعوري طور سگهارو ڪري اڳتي وڌائڻ هر ڪهاڻيڪار جي وس جي ڳالهہ ناهي هوندي. شوڪت صاحب جيئن تہ هڪ ڪاريگر ڪهاڻيڪار آهي: ان ڪري هو پنهنجن ڪردارن کي واٽڙو ۽ حيران پريشان ڪرڻ بدران انهن کي سمجهائڻ واري

سطح تي آڻي پوءِ ئي ڪهاڻيءَ کي اڳتي وڌائي ٿو.

”توکي خبر آهي گهر ۾ هيڏو خرچ ڪيئن ٿو هلي؟ صديق ٻارن ٻچن وارو ٿي ويو آهي، پر گهر جو ڪو اونو ڪونہ اٿس. ماڻس جو ڪمائي ويني. پٽس جي سڄي ڊراوت ڪيسن جي بلي خرچ ٿي وئي. پاڻ ڦاهيءَ تي چڙهي ويو تہ پويان ويلا پئجي ويا. صديق اجان ٻار هو مون وٽ پنهنجي جوانيءَ کان سواءِ ٻيو ڪجهہ ڪونہ هو... دنيا ڏاڍي ڏُکي آهي زرينہ! ڪنهن نہ ڪنهن نموني منهن تہ ڏيڻو آهي نہ! ماسي پوتيءَ سان ڳوڙها اگهندي چيو زرينہ ماسيءَ جون ڳالهيون ٻڌي هراسجي وئي هئي.“[19]

ماسيءَ جو ڪردار زرينہ سان دل جو سڄو احوال اوري ٿو. ايسيتائين قاسم جو شڪُ هاڻي پڪ ۾ بدلجي وڃي ٿو.

”مون کي ماسيءَ جا پرڪار سٺا ڪونہ ٿا لڳن“ قاسم چيو... ڪا واهہ هجي تہ هتان نڪري هلون. قاسم چيو مرد ماڻهو آهين ڪا واهہ ڳولهي ڪڍ. . .مرد ماڻهوءَ کان ڪجهہ نٿو ٿئي پوءِ ٻلا مون کي ڇڏ تہ ماسيءَ سان گڏجي ٻاهر نڪران. . زرينہ ڇڙ ۾ چئي وئي. قاسم جهڙپ ڏئي هن کي ڳچيءَ مان ڪٽي جهليو. وري جي اهڙي ڳالهہ ڪئي اٿئي تہ ڳيا ڳيا ڪري ڇڏيندو سانءِ. .ٻڙون سان گڏ رهي تون بہ انهن جهڙي ٿي وئي آهين. . .اسين ٻڙوا آهيون، باقي پاڻ اهڙو غير تي آهين تہ وينو ڇو آهين هتي.“[20]

ڪهاڻيءَ ۾ هتي اچي ماسيءَ جي گهر، ڪرت، ڌنڌي ۾ ڪم ڪار جي سموري صورتحال قاسم جي سامهون کُلي پوي ٿي، جنهن تي هو جُڙتو ڪاوڙ جو اظهار ڪري ٿو تہ ماسي ڪيس گهر ڇڏڻ جو چتاءُ ڏئي ٿي. جنهن تي قاسم پريشان ٿي وڃي ٿو.

”ڏي خبر تو وارو مڙسالو آيو سنوت ۾ يا نہ؟ ماسيءَ زرينہ کان پڇيو. مڙئي ڪجهہ نرم ٿيو آهي، چئي ٿو ماسي پرچائي ڏي. ”زرينہ ڪلندي چيو“ چڱو وني اچينس. . .”ويهہ ميان قاسم خان. . . ڏاڍا مڙس“، ”نہ ماسي تنهنجو ٻچو آهيان.“، ”منهنجي مرحيات پيڻ جو پٽ آهين

تڏهن تہ مون بہ توکي پنهنجو رت جگر سمجهي پنهنجي گهر ۾ رهايو. باقي جي تون مون کي ڪنو ڪري ٿو سمجهين تہ در ڪليو پيو اٿئي.“[21]

ڪهاڻيءَ جي هن مقام تي قاسم جو ڪردار انتهائي بيوس ۽ لاچار ڏيکاريو ويو آهي ۽ جنهن شڪ جي بنياد تي، هو پنهنجي ڀاڄائيءَ کي قتل ڪري ٿو، ان ڪرت جي اجازت پنهنجي گهرواريءَ کي ڏيڻي ٿي پويس.

”ماسي پرس مان پنجين سو وارا چار نوٽ ڪڍي اڳيان رکيا. ”منهنجي هن ڪمائيءَ تي سڄو گهر هلي ٿو. لڪ لڪاءَ ڪانہ ٿي ڪريان، منهنجو ڏنڊو تنهنجي اڳيان آهي. . ’تنهنجي زال ۽ ٻار جو خرچ مون تي آهي، تون ان کان ڇٽل آهين. توکي مهيني سر مهيني پنج هزار ڪيسي جي خرچي ملندي، بس زرينہ جي ٻانهن منهنجي حوالي ڪر‘. . . پلي هينئر جواب نہ ڏي، هڪ ٻہ ڏينهن ٿڌي دماغ سان سوچ ويچار ڪر، پوءِ جيڪا تنهنجي مرضي.“[22]

ان دوران قاسم جو ڪردار ڇا ٿو سوچي؟ ڪهڙي آنڌ مانڌ ۽ پيچ ۽ ڏاهہ مان ٿو گذري؟ اهو ڪهاڻيءَ ۾ واضح ڪونهي. ڪيس گهڻو وقت چپ ڏيکاريو ويو آهي. جيتوڻيڪ اهڙن موقعن تي ڪردار جي خودڪلامي سامهون اچڻ گهرجي ها. پر قاسم جو ڪردار خاموش ڏيکاريو ويو آهي ۽ ڪهاڻي اڳتي وڌي ٿي.

”ڪجهہ دير کان پوءِ زرينہ اندر آئي تہ قاسم جو وات ڦٽجي ويو. هن اهڙي ٺهيل جڙيل زرينہ ڪڏهن ڪانہ ڏٺي هئي. هن کي ڦريون ڦيرو زرينہ ايڏي سهڻي نظر آئي. “هاڻي ٻڌائي موڪل ڏين تہ ماسيءَ سان گڏ وڃان. ”قاسم جو جسم ڀيهر ڦٽرائجي ويو. . .“ ڇا ٿو چئين؟. . . ڪجهہ دير کان پوءِ هن زرينہ ڏانهن نهارڻ کان سواءِ ڦٽڪات ڪيو.“ ڀلي وڃ. . . زرينہ ڪنڌ کي موڙو ڏئي، هن کي ٺوڪ وچان مرڪي ڏٺو ۽ ڪمري مان ٻاهر نڪري وئي.“[23] توڙي جو ڪهاڻيءَ ۾ ڪو تجسس نہ آهي، پر پوءِ بہ ڪهاڻيءَ ۾ ڪافي هنڌن تي اهڙي حالت ڏيکاري وئي آهي جو پڙهندڙ جو ساهہ مٺ ۾ اچي

وجي ٿو. اهو شوڪت شوري جو فن ئي آهي جو هو پڙهندڙ کي ڪهاڻي ۽ ان جي ڪردارن سان جڪڙي رکي ٿو.

ناميارو اديب مدد علي سنڌي صاحب هن ئي ڪهاڻي بابت لکيو آهي ته:

”ڪهاڻيءَ جو پلاٽ جاندار ۽ ٻولي وڻندڙ آهي. اڄ جي معاشري ۾ هن قسم جون ڳالهيون عجيب ڪونهن. اهو سڀ ڪجهه ٿي رهيو آهي، جيڪو نه ٿيڻ گهرجي. سنڌ ۾ معاشرتي اوڻاين، اڻ برابريءَ، ڏاڍ، جبر ۽ ظلمن کي اجاگر ڪرڻ جو سلسلو سنڌي ادب ۾ گهڻي وقت کان جاري آهي...سال 1932، 1942 ۽ 1954ع وارين ٻوڏن سنڌ ۾ تباهي ته آندي، پر ان دور جي ڪهاڻين ۾ غربت، لاچاري ۽ ماڻهن جي بيوسيءَ جو عڪس چٽيل آهي. غلام رباني آگري جي مشهور ڪهاڻي ”ٻري هن ڀنڀور ۾“ هڪ مجبور ڳوٺاڻي جي تباهيءَ جو احوال آهي. پر هاڻ گذريل سال دريا جي ٻوڏ ۽ هن سال مينهن وڏا هاچا ڪري ڇڏيا. ان ايڏي وڏي معاشرتي ٻوڏ، سنڌ جي ٻهراڙين ۾ رهندڙ عام ماڻهن جا مسئلا، معاشي تباهيءَ جي شڪل ۾ تبديل ڪري ڇڏيا. ”غيرتي“ ڪهاڻي به انهيءَ اٿل پٿل واري پس منظر جي ڪهاڻي آهي.“(24)

حقيقت ۾ فرد جي لاچاري ۽ بيوسي پنهنجي جاءِ تي اهم آهي؛ پر جنهن سطح تي وڃي شوڪت صاحب هن ڪهاڻيءَ جي ڪردار جي قَلَعِي لاٿي آهي؛ اهو عمل اهم آهي. ڇاڪاڻ ته اسان جي سماج ۾ پنهنجي ننڍڙي ۽ اجائي انا جي آٿت خاطر اهڙا ڪردار ڪيئي ڪِيس ڪندا رهن ٿا ۽ نتيجي طور انهن ڪردارن سان سلهاڙيل ٻيا ڪردار گهڻو ڀوڳين ٿا. هن ڪهاڻيءَ ۾ قاسم جڏهن پنهنجي پاڃائيءَ کي شڪ جي بنياد تي قتل ٿو ڪري ته سندس پاءُ ۽ ان جا ٻار ڪيترو ڀوڳين ٿا؟ ان جي ڪل قاسم کي ڪانهي. پر جڏهن پاڻ ڪمائي نٿو سگهي ۽ پنهنجي گهرواريءَ کي ڪنهن ٻي ڏانهن موڪلي ٿو ته سندس ڪيفيت ٻي محسوس ٿئي ٿي.

اها ڪهاڻيڪار جي ڪاريگري آهي ته هو ڪيترن ئي جاين تي ڪردارن کان ڪي لفظ ۽ مڪالما چورائي ته نٿو پر پوءِ به پڙهندڙ اهي لفظ پڙهي، ٻڌي ۽ سمجهي سگهن ٿا. جيئن ڪهاڻيءَ جي پڇاڙيءَ تي زرينه جي ڪنڌ کي موڙي ڏيڻ ۽ ٺوڪ واري

مرڪ مان لفظ "غيرتي پُٽ" آرام سان ٻڌي ۽ سمجهي سگهجي ٿو. هيءَ ڪهاڻي ان شخصي انا تي ٽڪو وار آهي، جنهن جي ور چڙهي ڪيئي سماجي ڪردار اهڙا ڪُڌا ڪم، هڪ پيرو ڪري ته وجن ٿا ۽ انهن جي نتيجن کي به ڀوڳين ٿا. پر اهو عمل سر انجام ڏيڻ وقت امڪاني نتيجن ڏانهن ڌيان نه ٿا ڏين. جيئن هن ڪهاڻيءَ ۾ شڪ جي بنياد تي پنهنجي ياجائيءَ کي قتل ڪندڙ قاسم جو ڪردار حالتن کي منهن نه ڏيندي، پاڻ پنهنجي هٿن سان پنهنجي گهرواريءَ کي ڪڌي ڪم لاءِ موڪلي ٿو. هن ڪهاڻيءَ ۾ شوڪت شوري صاحب سماجي حقيقتن تان پردا کنيا آهن. هو پنهنجن ڪردارن جي چونڊ هن ئي سماج مان ڪري ٿو انهن کي گهربل ٻولي، وقت ۽ حالتون ڏيئي ٿو ۽ آخر ۾ کين پنهنجي منطقي انجام تائين پهچائي سچي ڪوڙ ۽ ڪوڙي سچ کي وائکو ڪري ڇڏي ٿو.

شوڪت صاحب جي ڪهاڻين بابت ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو بلڪل درست لکيو آهي ته:

> "شوڪت جون ڪهاڻيون اهي جيئرن جاڳندن ڪردارن جون ڪهاڻيون آهن. جيڪي ڏوهه ثواب، غم ۽ خوشي جي هن دنيا ۾ پلجن ٿا."(25)

هيءَ ڪهاڻي به شوڪت شوري جي چونڊيل ڪردارن جي ڏوهن، ثوابن، ذهني پيچ ڊاهه، آنڌ مانڌ، ڏک، ڪاوڙ نفرت ۽ راضپي جي ڪهاڻي آهي.

نتيجو:

شوڪت شوري صاحب جي هيءَ ڪهاڻي "غيرتي" سماج جي اهڙي ڪردار تان قَلَعِي لاهي، ان کي سيني اڳيان چٽو ڪري بيهاري ٿي؛ جيڪو هٽ ٺوڪي غيرت ۽ انا سبب شڪ جي بنياد تي پنهنجي ياجائيءَ کي ته قتل ڪري، پنهنجي پاڻ کي هميشه لاءِ وڃائي ويهي ٿو پر مخصوص ۽ مجبور حالتن ۾ پنهنجي گهرواريءَ کي 'ڪُڌي ڪرت' تي لڳائي ٿو. هن ڪهاڻيءَ ۾ سماج جي ان يا اهڙي هر ڪردار تي سخت تنقيد موجود آهي، جيڪو ڪاٻه سماجي ذميواري قبول ڪرڻ نٿو چاهي، پنهنجي ٻار ۽ گهرواريءَ جو پيٽ نٿو پالي سگهي، پر هٽ ٺوڪي انا سبب پاڻ کي گهڻو ڪجهه سمجهي ٿو. ڪهاڻي ان 'گهڻو ڪجهه سمجهڻ' واريءَ سوچ تان سٽ ڏئي چادر لاهي ڇڏي آهي. آخر ۾ ڪردار پنهنجي سموري شخصي وڏائيءَ ۽ ڀرم جي پت ڪري

پوڻ سبب سماج جي اڳيان ظاهر ٿي پوي ٿو ۽ عورت جي طنزيہ مرڪ ڪيس مٽيءَ ۾ ملائي ڇڏي ٿي. هن ڪهاڻيءَ ۾ سماجي حقيقتن تان پردا کنيا ويا آهن، ۽ ڪردارن جي پت وائکي ڪئي وئي آهي. ڪهاڻيڪار جيئن تہ سماج جو نقاد بہ هوندو آهي ۽ شوڪت صاحب تہ پنهنجي قلم جي سگهہ سان ڪيترين ئي ڪهاڻين ۾ سماج تي ڪڙي تنقيد ڪئي آهي، ۽ هن ڪهاڻيءَ ۾ پڻ پڙهندڙ سماجي ڪردارن تي ڪيل تنقيد جي گهرائي پرکي سگهي ٿو.

حوالا:

1. The new encyclopea of Britannica, vol. 10 page. 761
2. قاضي، خادم، "ادب ۽ روايتون"، سنڌي ساهت گهر، 1992 صفحو72
3. [1] "writing short stories", William Phillip, 2002, page 4
4. [1] New burns wick short stories, Dorothy Dearborn, Neptune publishing company, Canada, 2003, page, 5
5. پليجو رسول بخش، "سندي ذات هنجن"، سنڌي ادبي پبلشنگ ايجنسي گاڏي کاتو حيدرآباد، 1983 ع، ص، 105
6. بلوچ تاج، "جديد ادب جو تجزيو"، سوجهرو پبليڪيشن ڪراچي، 2014ع ص، 211
7. William H Phillip, Writing short stories, Syracuse University Press UK, 2002, page, 3
8. شيخ، نفيس احمد ناشاد، ايڊيٽر: ٽہ ماهي "مهراڻ"، سنڌي ادبي بورڊ، ڄامشورو، 1980ع، ص259 ,258.
9. شورو، شوڪت حسين ، مرتب:"سئو سالن جون چونڊ سنڌي ڪهاڻيون"، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، 2014 ع، ص، 419
10. شورو، شوڪت حسين ، مرتب:"سئو سالن جون چونڊ سنڌي ڪهاڻيون"، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، 2014 ع، ص، 420
11. ساڳيو حوالو ص، 421
12. شورو، شوڪت حسين ، مرتب:"سئو سالن جون چونڊ سنڌي ڪهاڻيون"، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، 2014 ع، ص، 422
13. ساڳيو حوالو ص، 422
14. شورو، شوڪت حسين ، مرتب:"سئو سالن جون چونڊ سنڌي ڪهاڻيون"، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، 2014 ع ، ص، 424
15. ساڳيو حوالو

16. شورو شوڪت حسين , مرتب:"سئو سالن جون چونڊ سنڌي ڪهاڻيون", انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي, 2014 ع ص, 425
17. ساڳيو حوالو
18. شورو شوڪت حسين , مرتب:"سئو سالن جون چونڊ سنڌي ڪهاڻيون", انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي, 2014 ع ص, 428
19. ساڳيو حوالو ص, 430
20. ساڳيو حوالو ص, 433
21. شورو شوڪت حسين , مرتب:"سئو سالن جون چونڊ سنڌي ڪهاڻيون", انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي, 2014 ع , ص, 434
22. ساڳيو, ص, 435
23. ساڳيو حوالو ص, 435
24. https://sindhishortstories.blogspot.com/2013/01/blog_post_15.html
25. جوڻيجو عبدالجبار, ڊاڪٽر, سنڌي ادب جي تاريخ, سنڌي لئنگئيج اٿارٽي حيدرآباد, (جلد ٽيون), 2006 ع, ص 103